

Pap Gábor református püspök álláspontjai és törekvései az egyházpolitikai küzdelmek idején (1890–1895)

XIX. SZÁZAD ALKONYÁN lezajlott s a „magyar kultúrharc” elnevezéssel is illetett¹ egyházpolitikai küzdelmek története leginkább úgy szerepel a szakirodalmi feldolgozások lapjain, mint a szekuláris célú, a katolikus felfogással, hitelvekkel ellenkező, ám a szabadelvű korszellemnek megfelelő reformok foganatosítását kívánó liberális erők és a klerikális, konzervatív ellenerők — egyházi és világi katolikusok egyaránt — nagy századvégi összecsapása. Mint tudjuk, az 1890 után kibontakozó csatározások 1894/1895-re az utóbbiak vereségével végződtek, ami a katolikus egyházra nézve sérelmes egyházpolitikai reformok törvényerőre emelkedését jelentette. Ennek megfelelően a „magyar kultúrharc” historiográfiáját felekezeti szempontból erős aszimmetria jellemzi. Egyrészt az egyházpolitikai harcokkal, legalábbis fókuszáltabban főleg katolikus történetírók foglalkoztak,² másrészt a munkák jóval nagyobb figyelmet szenteltek a katolikus főpapok, illetve főurak tevékenységeire, így a főrendiház egyházpolitikai ellenzékének küzdelmeire, mint a protestáns oldal korabeli állásfoglalásaira, ami nem csupán a katolikus historiográfiára igaz, hanem a témakör világias szemléletű elbeszéléseire is.³ Kósa László idevágó, valóban hiánypótlónak mondható tanulmányában⁴ arra a megállapításra jutott, hogy

¹ Elsősorban Salacz Gábor erősen katolikus szemléletű, *A magyar kultúrharc története* címen publikált monográfiája óta: SALACZ 1938. Igaz, már a kortársak egy része is hajlott az 1890 után fellángolt harcok fejleményeiben valóságos kultúrharcot látni. Erről részletesen: RADA 2019/a.

² Salacz műve mellett az átfogó igényű összegzések remek példája Török Mihály Miklós – szintúgy erősen elfogult – könyve: K. TÖRÖK 1933.

³ Ezt igen jól példázhatja Hanák Péter összefoglalása is, amely a protestáns félre nem szentelt figyelmet. Lásd HANÁK 1983.

⁴ KÓSA 2011/b.

részt a XIX. század végi protestáns attitűdök, látásmódok befolyásával magyarázhatjuk, hogy a témát hosszú időn át elhanyagolták a protestáns indítással kutatók, mivel tartósan fennmaradt az a szellemi alapállás, amely szerint az 1890 utáni küzdelmek idején „valójában nem a protestáns egyházak, hanem az állam és a katolikus egyház ügyéről volt szó”.⁵ Ahogy azonban Kósa citált írása is tanúsíthatja, noha a kormánynak nyilván nem a protestáns egyházi közösségekkel szemben kellett kivívnia reformjait, teljesen a reformátusok sem maradtak passzív, közömbös szemlélői az 1890-es évek egyházi küzdelmeinek. Jóllehet tény, hogy a hozzájuk kötődő egyházpolitikai nyilatkozatok s egyéb akciók száma jóval csekélyebb volt. A fősodró, jellemző protestáns nézőpontok, állásfoglalások ráadásul már csak azért is figyelmet érdemelnek, mert az egyházpolitikai konfliktusok súlyos felekezeti viszályokkal is együtt jártak, sőt a „magyar kultúrharc” megindulását éppen az ilyesféle ellentétek kiéleződése eredményezte.

PROTESTANTIZMUS ÉS LIBERÁLIS EGYHÁZPOLITIKA

Jóllehet ez több, elsősorban világnézetileg terhelt téma kapcsán a történetírásról általában is elmondható, a tradicionális egyházi historiográfiát különösen is jellemezte, hogy nem egyszer olyan interpretációs keretek éltek tovább az egyháztörténeti feldolgozások oldalain, amelyek a tárgyalt korszak vitáiból származtak, és a korabeli — jelen esetben: egyházi — szereplők látásmódján, álláspontjain, netalán vádjain alapultak.⁶ Ezt láthatjuk akkor is, amikor az egyházpolitikai harcok vallásfelekezeti perspektívájának olyasféle történeti értelmezéseit szemléljük, amelyek szerint liberalizmus és protestantizmus kéz a kézben jártak egymással, és erős egységfrontot képeztek a katolicizmussal szemben. Salacz Gábor például hamar megállapította monográfiájában, hogy: „A katolicizmussal ellentétben a protestantizmus teljes egészében eljegyezte magát a liberalizmussal.” Majd az 1890-es erőviszonyok felvázolása során konstatálta, hogy: „A protestantizmusnak szövetségese volt ekkor a zsidóság, a szabadkőművesség és a nálunk protestáns vezényszóra hallgató liberális”⁷ s így

---

⁵ Uo. 299.

⁶ A Risorgimento történetírásának példáján keresztül minderről részletesen: RADA 2022.

⁷ Vö. ezt K. Török Mihály Miklós megjegyzésével, amely szerint már a német kultúrharc „hullámai átcaptak Magyarországra is, ahol a már megerősödött szabadkőművesség igyekezett

koncentrikus támadás indult a katolicizmus ellen. A kormány a protestantizmussal nem mert szembeszállni, katolikus tagjait azonnal a klerikalizmus vádjával illették volna”.⁸

Egészen természetes, hogy a protestáns fél elbeszélései határozottan elhajlottak attól a narratívától, amely szerint a liberális kormányerők valójában „protestáns vezényszóra” hallgattak a dualista érában. Mint látni fogjuk, maguk az egyházpolitikai törvények sem feltétlenül estek egybe a protestáns érdekekkel, és a szabadelvű, a reformokat pártfogoló s általában csakugyan hangosabb állásfoglalások mellett kételyek és félelmek is hangot kaptak, és pedig mind az evangélikus, mind pedig a református egyház berkeiben.⁹

Az egyházpolitikai reformtörvények némileg ellentmondásos protestáns fogadtatását, kettős megítélését jól példázhatják Zelenka Pál tiszai evangélikus püspök főrendiházban elhangzott felszólalásai. Egyrészt liberális szellemben kifejtette, hogy „a t. kormánynak ezen nagy reformokban való törekvése nem más, mint azon evangélium szerinti tanoknak az egész országra kiterjesztése, melyeknek győző hatalma az evangélikus egyházak múltjában, jelenében és jövőjében nyilatkozik”. Másrészt később, egy újabb beszédében azt is megvalósította, hogy „az egyházpolitikai törvényjavaslatok törvényerőre emelésével következményeiben beláthatlan válság elé vitetnek kivált az evangéliomszerű egyházak”.¹⁰ Úgy gondolom, Zelenka példája azt is megvilágíthatja, hogy a politikailag liberális érzelmű protestánsok — legalábbis egy markáns csoportjuk — a hazafias pátozzsal átitatott szabadelvűség érvényesülésének politikai szempontjait a specifikusan felekezeti, református vagy evangélikus érdekek elé helyezték. Zoványi Jenő is nagyon hasonló módon interpretálta a problémát a magyar protestantizmus múltjáról írt nagyszabású művében: „A protestánsok zöme átérezve minden korszerű haladás iránti erkölcsi kötelezettségét, lelkesedéssel sorakozott az ú. n. szabadelvű egyházpolitika mellé, nem törődve azzal, hogy egyházaiknak legalább is ugyanannyi vesztesége fog származni belőle, mint a katolikuséinak, előnyük pedig semmisem járhat vele.”¹¹ Melyek voltak tehát azok a bizonyos károk, hátrányok, amelyek a kormány szabadelvű

---

megragadni az alkalmat, hogy lemásolja a német protestantizmus és szabadkőművesség szövetségével megívott harcot”. K. TÖRÖK 1933.

⁸ SALACZ 1938. 7–8., 80–81.

⁹ KÖSA 2011/b. 292–294., 300–301.

¹⁰ Idézett felszólalásait lásd: Főrendiház naplója 1892–1896. III. 225–226. (1894. május 10.) és 265–267. (1894. június 21.)

¹¹ ZOVÁNYI 2004. 296.

reformtörvényeiből a protestáns egyházakra háramlottak? Egyrészt az újólag elfogadott jogszabályi keretek is a laicizálódás irányába mutattak, másrészt a polgári házasság és az állami anyakönyvezés bevezetése a protestáns lelkészeknek jelentékeny jövedelemkiesést jelentetett,¹² ezek révén ugyanis elestek stó-lájuk egy részétől (amire Zelenka is utalt idézett parlamenti felszólalásában). Mindemellett ne feledjük, hogy a gyermekek vallásáról elfogadott törvény, amely szintén részét képezte a kormány liberális reformcsomagjának, és amelynek előzményeiről és kontextusáról részletesen fogok írni tanulmányom-ban, éles ellentétben állt a protestáns egyházak világosan megfogalmazott el-várásaival.

Tanulmányom főszereplője, *Pap Gábor* (1827–1895) dunántúli református püspök esetében szinte kétség sem fért, hogy személyében a szabadelvű kor-mány által előirányzott reformok pártfogóra találunk. A liberális érzelmű Pap rövid ideig, 1876 és 1879 között a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője is volt, de ennél is meghatározóbb lehetett kormánypárti kötődése szempontjá-ból, hogy püspöki feladatait mindvégig — a számára is biztos támaszt nyújtó — Tisza Kálmán egyházkerületi főgondnoksága mellett teljesítette.¹³ A folyta-tásban Papnak az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmeihez kötődő álláspont-jait fogom vizsgálni, ami során körüljárom, hogy a szuperintendens reform-párti érvskáláját hogyan és mennyiben befolyásolták a politikai, tehát a liberá-lis megfontolások, valamint a specifikusabb felekezeti, azaz református néző-pontok. Egyúttal célom lesz feltárni, hogy a kormány programjának támoga-tásán túl milyen törekvések jellemezték ekkortájt Pap egyházpolitikai jellegű ténykedését. Kutatásom forrásbázisát a „magyar kultúrharc” kezdetétől, vagyis 1890-től, egészen a főpap 1895-ben bekövetkezett haláláig keletkezett levéltári és nyomtatott kútfők: így levelek, püspöki jelentések, főrendiházi naplók, va-lamint a korabeli sajtótermékek reflexiói képezték.

¹² A liberális reformok protestantizmusra nézve káros hatásairól: ZOVÁNYI 2004. 373–374.

¹³ Egyházi, ill. rövid képviselői karrierje mellett, mint író, költő és publicista is letette névje-gyét. Fiatalon, 1848-ban szemtanúja és résztvevője volt a bécsi forradalomnak, majd Magyaror-szágon honvédnek állt, és a szabadságharcban századosi rangig jutott. Egy hónapra börtönbe került, majd onnét szabadulván Pápán tanult, ahol 1850-ben teológiai magánvizsgát tett. Ezt kö-vetően több dunántúli településen is református lelkészként szolgált. 1868-ban a Veszprémi Re-formátus Egyházmegye esperesévé, 1874-ben pedig Dunántúli Egyházkerület püspökévé vált, amely tisztséget egészen 1895-ös haláláig betöltötte. Rövid életrajza: HUDI 2022. 197–199.

AZ „ELKERESZTELÉSI KÜZDELMEK” HÁTTERE ÉS MEGINDULÁSA

Alapvető fontosságú a téma szempontjából röviden összefoglalni az ún. „elkeresztelési” kérdés előzményeit,¹⁴ mivel az 1890 és 1895 között fellángolt „magyar kultúrharc” kezdetét is ennek fejleményeihez köthetjük, s mindaz, amiről a folytatásban Pap Gábor küzdelmeit és álláspontjait vizsgálva írni fogok, jelentős részben ugyancsak a vallásilag vegyes házasságok problémájával függött össze.

Még a dualista időszak kezdetén, 1868-ban született az a bizonyos, több évtizeden keresztül bonyodalmak forrásává váló, a „vallásfelekezetek viszonzosságáról” elfogadott törvény, amelynek 12. §-a a „*sexus sexum sequitur*”-elv jegyében előírta, hogy: „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyoknak s a leányok anyjoknak vallását követik.”¹⁵ Csakhogy a katolikus egyház — szemben a „nem nemet követ”-elv előírását helyeslő protestáns féllel — sohasem volt hajlandó elfogadni ezt szabályozást, mivel mind a fiúkra, mind a leányokra igényt formált egy-egy vegyes házasság engedélyezése, illetve megáldása fejében. Papjai ebből kifolyólag továbbra is reverzálist (kötelezvényt) kértek, s — úgymond — „elkereszteltek”, ami a dualista korszak hajnalától fogva felekezeti viszálykodások forrásává vált. Idő közben a protestánsok, jóllehet mindennapok valóságában tőlük sem állt távol a hasonló eljárás, a kultuszminisztériumnál a 12. § erélyesebb végrehajtását követelték, s panaszaikkal folyamatosan nyomást gyakoroltak a kormányra. A „magyar kultúrharc” nyitányát aztán Csáky Albin gróf 1890 februárjában kelt rendelete jelentette, amely szigorúan előírta, hogy „mindannyiszor, valahányszor oly gyermeket, ki a törvény rendelkezése szerint más felekezethez tartozik, bármely okból megkeresztelnek, a keresztelési bizonylatot anyakönyvezés végett az illetékes lelkészhez a ténykedés után legfőlebb nyolcz nap alatt és [...] büntetés terhe alatt áttenni el ne mulasztzák”.¹⁶ Miután az új rendelet kihágásnak minősítette a keresztelési bizonylatok megküldésének elmulasztását, a renitens egyháziak ellen közigazgatási eljárások indultak, amelyek bírságok kiszabásával jártak. Az alsópapság

¹⁴ Ezt összefoglalva alább Salacz Gábor munkájára támaszkodom: SALACZ 1938.

¹⁵ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról. Lásd: CJH VIII. 506–508.

¹⁶ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 10.086. szám alatt valamennyi egyházmegei hatósághoz és törvényhatósághoz intézett rendelete, a keresztelési bizonylatok kölcsönös megküldése tárgyában. (1890. február 26.) Rendeleték tára XXIV. (1890), 753–755.

egy része ugyanis kezdettől fogva a nyílt ellenállás útját választotta. A klérus rendelettel szemben történő fellépését is tápláló, intranzigens egyházi felfogást jól példázhatja XIII. Leó pápa 1891. évi megállapítása, amely szerint a rendelet arra próbálná rábírní a magyarországi papságot, „hogya az eretnekeknek mintegy átadja azok lelkét, kiknek megváltására isteni küldetése van”.¹⁷ Egyébiránt a fellángoló „elkeresztelési küzdelmek” egyik gyújtópontja, kiemelt helyszíne éppen Komárom volt, ahol Pap Gábor rendre feljelentette Molnár János apátplébánost, a későbbi néppárti vezért. Ráadásul a korabeli közvélemény egy részének feltételezése szerint kettejük ellentéte — pontosabban az, hogy Pap folyton-folyvást feljelentette Molnárt — fajsúlyosan hozzájárult ahhoz, hogy a kultuszminiszter 1890 februárjában rendezni kívánta végre a keresztelési bizonylatok kényes ügyét.¹⁸

Pap Gábor számára 1890 más okból kifolyólag is cezúrát jelentett: a hozzá oly közel álló Tisza Kálmán ekkor márciusában távozott a kormányfői posztról. Pap áprilisban írt Tiszának, és levelében¹⁹ kijelentette, hogy személyében „Magyarország gondviselészerű fiát” látja, így lemondásának hírére fájdalommal fogadta. Egyfelől persze leszögezte, megérti a lemondott kormányfő döntését, másfelől megvallotta erős félelmeit is, hogy „a jelen reactionarius korszakban” esetleg idehaza is olyan kormánytöbbség jöhet létre, „mely a clerico-feudalisokra támaszkodva, azok által támogatva [...] századokra vetheti vissza hazánkat és nemzetünket”. Pap klérussal kapcsolatos, immár kimondottan a kultúrharcos viták világába kalauzoló álláspontjai, amelyek témánk integráns részét is jelentik, fényt vetnek a püspök itt megfogalmazott félelmeinek hátterére is.

KULTÚRHARCOS NÉZŐPONTOK AZ 1890-ES ÉVEK ELEJÉN

Közeli érintettségé fényében nem meglepő, hogy az 1890. évi egyházkerületi közgyűlésre írt jelentésében a dunántúli püspök kiemelt figyelmet fordított az elkeresztelési harcok hátterére és aktuális fejleményeire. Gondolati pozíciója, érvskálája és frazeológiája jórészt a kor egyházkritikájára szélesebb körben jellemző, általam a kultúrharcos retorikájának nevezett sémába²⁰ illeszkedett.

¹⁷ XIII. Leó pápa I. Ferenc József magyar királyhoz írt levelét idézi: SALACZ 1938. 62–63.

¹⁸ Lásd pl. FL 32 (1895) 302. sz. (november 3.) 2800.; VU 42 (1895) 45. sz. (november 10.) 749.

¹⁹ DREL IV. 21. IV. 47. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyvei IV. 47. Pap Gábor levele Tisza Kálmán egyházkerületi főgondnokhoz, 1890. április 10.

²⁰ Erről részletesen: RADA 2019/a.; RADA 2019/b.

Ennek megfelelően rendre kiemelte, hogy az 1890. évi rendelettel, ezáltal pedig az 1868. évi törvénnyel szemben is fellépő klérus nem csupán a protestánsok jogait támadja, hanem nyílt harcot folytat a magyar állam önállósága, szuverenitása ellen. A református szuperintendens így nagy hangsúlyt helyezett az ultramontanizmus vádjára, amely szerint az idehaza forrongó, immár nyíltan engedetlen klérus a magyar állam helyett egy idegen, külföldi főhatalom, azaz Róma irányába lojális, s annak vezényszavától teszi függővé, hogy elfogadja-e hazája jogszabályait, vagy sem. Meglátásait alátámasztandó Pap a klérus harcias, konfrontatív szárnyának *Magyar Állam* című lapját citálta. Mialatt harciasan kiállt a magyar állam — nézetei szerint — megtámadott szuverenitása mellett, a komáromi apátplébánosnak, Molnár Jánosnak is üzent: ne feledje, „hogy a római pápa sem nem Isten, sem nem király és ha alatta nincs is, de felette sem áll a magyar királynak, e felsőségét a magyar királyok nem ismerték el soha, s mikor Hunyadi Mátyás országlása alatt ez irányban kísérletet tettek, a nagy király határozottan kijelentette, hogy előbb váltja fel tornyainkon a görög egyház keresztje a római egyház keresztjét, semmint Magyarország és ennek királya a római pápa hatalma előtt meghajoljon.”²¹ (Megjegyezhetjük, hogy a korabeli kultúrharcos diskurzusokban gyakran mások is úgy hivatkoztak Hunyadi Mátyás alakjára, mint aki példás módon oltalmazta a Magyar Királyság önállóságát a római pápa befolyásával szemben.²²)

Az 1890-es évek első felében benyújtott későbbi jelentéseiről szintúgy elmondhatjuk, hogy azok sorait átjárták a kultúrharcos interpretációs keretek sajátos jegyei: legyen szó az ultramontán irányzat és a polgári haladás, a modern fejlődés szembeállításáról, az antijezsuitizmus hagyományos vádpontjairól, vagy a militáns frazeológiáról, a háborús hasonlatok használatáról. Ez utóbbiak kiváló példája lehet Pap alábbi, 1893-as megállapítása: „Ez a harcz nem csak hazánkban, hanem Európa összes államaiban folyik, jelélül annak, hogy a főhadiszállás Róma, hol a jezsuiták tartják kezökben az uralmat, azok készítik a csataterveket, s irányozzák minden egyes államban a hadi működések.”²³ A folytatásban látni fogjuk, hogy Pap 1890 után számos egyéb egyházi problémát is a kultúrharcos interpretációs séma alapján keretezett, mivel nagyban befolyásolta, áthatotta látásmódját az a felfogás, hogy a magyar állam és

²¹ DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1890. 206–218. (Idézett szövegrész: 217–218.)

²² RADA 2019/b. 34–35.

²³ DREL I. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1893. I. (A püspöki jelentés oldalszámozása 1891-től római számmal történt.)

a Rómához lojális, ultramontán hierarchia olyasfajta, nagy horderejű harca zajlik az országban, amelynek tétje nem kevesebb, mint a magyar állam szuverenitása.

Figyelemre érdemes például, hogy Pap ekkoriban, az 1890-es évek elején még a felsőbb fokú leányiskolák ügyét is összekapcsolta a kultúrharcos ideológiával, amit Szontagh Pálnak írt levele is példázhat.²⁴ Pap ez időben egy újlag felállítani tervezett felsőbb leánytanító és -nevelő intézet anyagi alapjainak előteremtésén fáradozott, és segítséget kérve régi ismerősét, a nógrádi protestáns főrendet is megszólította. Ám távolról indítva a leányneveléssel kapcsolatos gondolatmenetét, levele kezdetén rögvest megállapította, hogy az alsópapság „megfúvta a kulturharcra hívó riadót, közvetlenül ugyan a magyar protestáns egyház, de közvetve a magyar állam ellen is”. Ezt követően súlyosan megbírálta a magyarországi klérus hazafiságát, és pedig az általuk immár csalhatatlannak tartott²⁵ egyházfőt megillető, feltétlen engedelmesség fényében. Pap aztán oda jutott, hogy a kultúrharcot megindító ultramontán erők a jogsértő (el)keresztelések mellett az apácák²⁶ által irányított s újabban országszerte terjedő nőnevelő intézetek révén is „igyekeznek a protestantizmust, s ezzel együtt a szabad szellemet leküzdeni és ugyanakkor a magyar államnak Rómával szemben az önállóságát megsemmisíteni”. Így tehát amellet érvelt, hogy az olyasfajta protestáns leánynevelők, mint amelyet a Dunántúlon maguk is létrehozni kívánnak, nem pusztán a szorongatott protestantizmust, hanem „az állami érdekeket is védő erődök”, mi több: „a szabadságnak és felvilágosodásnak is erődei”. A Szongágh Pálnak írt, fent idézett levél mindössze egyetlen példát jelent, ám ugyanilyen érveléssel kérte az ugyancsak protestáns országgyűlési képviselőt, Darányi Ignácot,²⁷ hogy támogassa a protestáns nőnevelés ügyének szabadelvű és magyar nemzeti szempontból egyaránt olyannyira fontos előmozdítását, s járuljon hozzá az adománygyűjtéshez. Ezúttal is utalt arra, hogy a fiatal leányok később, majd mint édesanyák nagy ráhatással fognak bírni az újabb generációk szellemi arculatának formálására, ezért nem szabad hagyni, hogy az állami és a protestáns nőnevelés súlyos hiányosságai miatt az apácák keze — s

²⁴ DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyvei IV. 88. Pap Gábor levele Szontagh Pál valóságos belső titkos tanácsoshoz, 1891. január 14.

²⁵ 1870 óta, vagyis azóta, hogy az első vatikáni zsinat főpapjai dogma formájában definiálták a pápai csodatkozhatatlanságot, az egyház liberális kritikájának egyik leggyakoribb célpontjává vált az infallibilitás.

²⁶ Itt bizonyára az angolkisasszonyokra utalt.

²⁷ DREL DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyvei IV. 90. Pap Gábor levele Darányi Ignác országgyűlési képviselőhöz, 1891. január 14.

így szellemi befolyása — alatt legyenek kénytelen felcseperedni.²⁸ Eddig nyilvános leveleit idéztem, azonban a sajtó útján közétett, ugyancsak adományszóra felhívó körlevelében is részint ilyen érvekkel sürgette a protestáns nőnevelés fejlesztését, jóllehet az azonos tartalmi elemek, nézőpontok felvázolása mellett a klérusról, annak ultramontán céljairól szólva itt óvatosabban fogalmazott.²⁹ Megjegyzendő, hogy a református püspök erőfeszítései néhány éven belül eredményre vezettek, hiszen 1894-ben végre megnyithatta kapuit a pápai Református Nőnevelő Intézet.³⁰

Általánosságban elmondhatjuk Pap Gábor 1890 utáni hivatali levelezésében, legyen szó akár a reformátusok lokális viszálykodásairól,³¹ akár azokról a református-unitárius konfliktusokról, amelyek az utóbbi vallás dunántúli terfoglalása, Pap szavajárásával „hódító hadjárata” folytán támadtak,³² a szuperintendens rendre felhívta címzettjei figyelmet az ultramontán klérus előretörésére — mint olyan, a hazai protestantizmus egészét fenyegető, valós veszélyforrásra, amely belső széthúzás helyett egységet, testvéries összefogást követelne a reformátusok, valamint általában a magyar protestáns egyházak között. Nézőpontja szerint ellentétek csak közös ellenfelük, a nagyhatalmú „romanizmus” malmára hajtják a vizet.

Paptól még a protestáns unió célja sem állt távol, s az 1890-es évek feszültségterhes körülményei közepette maga is pártfogolta a kálvinista és lutheránus protestánsok egyesülését, de legalábbis szorosabb összefogását. A jóval befolyásosabbnak, erősebbnek ítélt katolicizmussal — annak ultramontán irányvonalával — szemben ugyanis roppant fontosnak tartotta volna, hogy a szétforgácsolt, ám egyaránt fenyegetett protestáns erők önvédelmi céllal egyesül-

²⁸ 1891-es közgyűlési jelentése szerint több ízben is előfordult, hogy a protestáns szülők későn eszméltek, „mikor leányaikat már annyira elnövelték, hogy nemcsak római katolikusokká, hanem apáczákká is akartak lenni”. DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1891. VII.

²⁹ „[M]indaddig, míg maga az állam kellő számú felső leányiskolát nem állít s szemben a kulturharczczal fenyegetődő alapsággal – s azon törekvéssel, mely az államot az egyháznak (azaz a papi érdekeknek) alá akarja rendelni, nem gondoskodik arról, hogy a leendő s az új nemzedéknek irányt adó anyák az állam jól felfogott érdekeinek megfelelő kiképeztetést nyerjenek; az ev. reformált s általában a protestáns felső leányiskola általánosan érzett hiányt pótol s annak felállítására úgy a szabadság, mint az állami érdekek védelmezése szempontjából halaszthatatlan”. DPL 2 (1891) 3. sz. (január 18.) 33–35. col. A körlevelet idézi: NÁDASDY 1988. 21–22.

³⁰ Az intézmény létrejöttéről és 1948-ig ívelő történetéről: NÁDASDY 1988.

³¹ DREL DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyvei IV. 47. 179. Pap Gábor levele Somogyi Gyula espereshez, 1893. július 18.

³² DREL DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyvei IV. 47. 135. Pap Gábor levele Ferencz József unitárius püspökhöz, 1892. február 8.

jenek. Közgyűlési jelentéseiben³³ például a német *Evangelischer Bund*³⁴ mintájára szervezendő szövetség létrehozását sürgette. Purgly Sándor lutheránus esperes-felügyelőnek címzett levelében³⁵ pedig, amelyben a protestáns unió régre visszanyúló ideáját is magáénak vallotta, nyíltan vallott saját eszményéről. Ez pedig nem volt egyéb: „mint a Clérus által szolgává nem alázott, de most még felekezetiileg megoszlott keresztyén lelkeknek az evangélium krisztusi szent lobogója alatt [,] ha nem is hitczikkeben — mert ez lehetetlen³⁶ — [,] hanem Krisztus szellemében külsőleg is egyesítése, Rómával, ennek papjaival s az ezekkel együttműködő feudalistákkal szemben a szabadelvűség erős táborává, legyőzhetetlen phalánxává egyesítése”. Pap felfogása egyébiránt nem számított egyedülállónak, hiszen az 1870-es évtized elejétől, de különösen az 1890 után fellángolt egyházpolitikai küzdelmek idején mások is elsősorban az „ultramontanizmus”, illetve „klerikalizmus” fenyegetésével szemben pártfogolták a protestáns unió ügyének előmozdítását.³⁷

Pap református püspöki hivatalánál fogva tagja volt a főrendiháznak, ahol legelső felszólalása éppen a vallási viszályok, a vegyes házasságok, egyúttal az 1868. évi törvény ügyéhez kötődött.³⁸ 1892. július 5-én ugyanis, miután a költségvetés vitájában világosan állást foglalt a liberális kabinet mellett, vitába szállt Vaszary Kolossal, hogy a hercegprímás által kifogásolt s a felekezeti viszályok eredőjének bélyegzett 12. § fenntartásának követelménye mellett érveljen. Éppúgy, mint korábban Vaszary,³⁹ beszédében Pap is a vallásfelekezeti béke célját és szükségességét helyezte előtérbe. Ennek kritériumaival kapcsolatban viszont már élesen szembehelyezkedett a fősdorú katolikus felfogással: „Én

³³ DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1890. 225–226., uo. 1892. LXVI.

³⁴ A Kulturkampf után, 1886-ban létesült német szervezet. A Bangha-féle Katolikus Lexikon nyilván erősen elfogult szócikke – éppen elmarasztaló hangneme révén – jól mutathatja, hogy a szövetség mennyire szorosan kötődött a kultúrharcos szembenálláshoz: „Fő tevékenysége a katolikusok ellen folytatott türelmetlen és eszközökben ritkán válogató küzdelem” – olvashatjuk. BANGHA 1931–1933. II. 65.

³⁵ DREL DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyvei IV. 47. 177. Pap Gábor levele Purgly Sándor evangélikus esperes-felügyelőhöz, 1893. április 28.

³⁶ 1891-ben, a két protestáns egyház zsinata idején rendezett közös ebéd keretében is kijelentette, hogy bár a hitcikkelyek terén nem lehet realitás az unió, szívben és lélekben igen. THÉBUSZ 1895. 115.

³⁷ A protestáns uniómozgalom magyarországi történetét a reformkori kibontakozásától fogva a történelmi Magyarország széthullásának koráig áttekinti: SZÁSZ 2017.

³⁸ Alább összefoglalandó és elemezendő felszólalását lásd: Főrendiház naplója 1892–1896. I. 56–61. (1892. július 5.)

³⁹ Vaszary felszólalását lásd: Főrendiház naplója 1892–1896. I. 28–35. (1892. július 4.)

ellenkezőleg abban a nézetben vagyok, hogy a felekezeti béke csakis ennek a törvénynek fentartásával, még pedig minden interpretálás nélkül való fentartásával eszközölhető.” Pap tehát a „*sexus sexum sequitur*” elvét érvényesítő törvény mellett emelt szót, ami során — a felekezeti egyenlőség és viszonyosság szempontjából mérlegelve a problémát — mindenekelőtt a jogegyenlőség szabadelvű követelményére hivatkozott. Ennek megfelelően hangsúlyozta például, hogy a citált jogszabály „[e]lismerte, hogy a vegyes házasságban mindegyik félnek van joga a gyermekekhez; elismerte, hogy nem lehet oly házasság, melyben minden jog az egyik félé legyen, a másiké pedig semmi.”

Érdemes körüljárni, hogyan próbálta a református püspök megcáfolni azt az álláspontot, amely szerint a liberális elvek is megkövetelnék, hogy a 12. § eltörlésével a vegyes vallású szülők jogot kapjanak arra, hogy gyermekeik hitéről szabadon megállapodjanak. Először is, Pap szerint, az állami szabályozás feloldása esetén a döntés joga valójában nem a szülők, hanem a felettük befolyással bíró egyházi személyek kezébe kerülne. Mint fejtegette: „nem a szülők szabad elhatározása jutna érvényre, hanem kitennők a családot annak, hogy a különböző felekezetek lelkészei behatolnának a család szentélyébe és ott folytatnák egymás ellen a harcot, a mely harcnak a család békéje és nyugalma esnék áldozatul”. Küzdelmük pedig „egyenlőtlen erőknél szabad versenye” volna, s nyilvánvaló módon „a gyengébb fél”, azaz a protestánsok vereségével végződne. Pap továbbá azt állította, hogy az 1868-as szabályozás igazából sohasem korlátozta a házaspárok szabadságát, „mert ha valamely vegyes házasságban élő házastárs jobbnak tartja házastársának vallását, a törvény megengedi az áttérést és ha áttér, neveltetheti gyermekét házastársa vallásában”.

A dunántúli szuperintendens már korábban kiforrott, az 1890-es közgyűlési jelentésében is alaposan kifejtett⁴⁰ álláspontját tárta a felsőház színe elé, és azt is elmondhatjuk, hogy az évtized közepéig tartó polémiák folyamán mindvégig kitartott ama meglátása mellett, hogy a házaspárok szabad megállapodási joga csak illúzió fog maradni, s valójában a klérus profitálna abból. Ez kifejezetten jellemző volt a protestánsok attitűdjeire, minthogy túlnyomórészt a 12 §. fenntartását kívánták, és erős — a Pap által is tolmácsolt — aggodalmakkal, félelemekkel szemlélték a kormányzat annak megváltoztatására irányuló céljait.⁴¹

Egyháztörténeti összefoglalójában később Zoványi is konstataulta, hogy „megegyezés” címszó alatt valójában a reverzálisok tértek vissza, és éppen

⁴⁰ DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1890. 218–222.

⁴¹ KÓSA 2011/b. 298.

emiatt olyasfajta szabadelvűségről írt, „mely kénye-kedvére kiszolgáltatja a gyengét az erősnek, a szegényt a gazdagnak”.⁴² Zoványi persze nem liberális szellemi alapállásból fogalmazta sorait, ami fontos, mivel a „*sexus sexum sequitur*” jelen sorok szerzőjének véleménye szerint sem⁴³ volt liberális szabályozás, mindössze csak kedvezett a protestáns félnek.

Visszatérve Pap beszédére: a céljaitól láthatólag távol állt, hogy vallási viszályt szítson, és ezáltal feszültséget keltsen a főrendiházban. Idézett felszólalásában ugyanis az általa máshol olyannyira bírált, határozottan ultramontanak titulált klérussal szemben csak tapintatosan, nagyon óvatosan fogalmazott. Beszédjében nem szerepeltek azok a kultúrharcos frázisok, amelyek leveiben például rendre megjelentek. Az olyan kulcsfogalmak használata, mint „ultramontanizmus”, „klerikalizmus”, „reakció”, „feketesereg”, „sötétség” stb., ezáltal egyáltalán nem jellemezte nyelvhasználatát. Noha az alpapság lapját, a *Magyar Államot* s annak protestánsellenes, intoleráns irányvonalát most is határozottan kifogásolta.⁴⁴

A NAGYKANIZSAI DIÁKOK VALLÁSOKTATÁSÁNAK PROBLÉMÁJA

Jóllehet a korabeli sajtó figyelmének — egyszersmind a tárgyalt időszak küzdelmeinek — középpontjában a februári rendelet kiadása után támadt mozgalmak, egyúttal az újabb keresztelési bizonylatok álltak, Pap ez idő tájt bizonyos korábbi, immár több éves keresztelési esetek összefüggésben is többször tollat ragadott, hogy panasszal forduljon a kultuszminiszterhez, ami fényt vethet a felcseperedő s hajdanán „elhódított” ifjak vallási hovatartozásának problémájára. Pap szóban forgó erőfeszítéseinek a feltárása jól megvilágíthatja, hogy nagyobb időtávlatban mi is volt a releváns tétje annak, hogy mely felekezet lelkésze anyakönyvezett egy-egy vegyes házasságból született gyermekek.

Pap 1890 első felében kelt leveleinek,⁴⁵ az azok lapjain összefoglalt kifogásainak a háttere az volt, hogy az 1880-as évek derekán Nagykanizsa városában elkeresztelt gyermekek elérvén a tanköteles kort, a felszólítások ellenére távol

⁴² ZOVÁNYI 2004. 373.

⁴³ Kósa László maga is megállapítja: „Jóllehet a protestánsok ezt nyíltan nem ismerték el, valóban nem minősíthető szabadelvűnek a vallásválasztás illetén állami megkötése.” KÓSA 2011/b. 298.

⁴⁴ Főrendiház naplója, 1892–1896. I. 59. (1892. július 5.)

⁴⁵ DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyvei IV. 64. Pap Gábor levele gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1890. május 27.

maradtak a református hitoktató hit- és erkölccstan óráitól, s a katolikus foglalkozásokra jártak. Holott — taglalta Pap — bármilyen is az iskola, az 1868-as népoktatási törvény alapján⁴⁶ a tanulók számára a hittanoktatást mindig saját hitfelekezetük közreműködésével kellene lebonyolítani. Nézőpontja szerint pedig — s innentől fogva bonyolódik a kázus — itt református felekezetű ifjakról volna szó, hiszen a jól ismert 12. § értelmében elvileg a református egyház hitét kellene követniük – függetlenül attól, hogy anno katolikus pap anyakönyvezte őket, s így hivatalosan katolikus gyermekeként lettek regisztrálva, ahogy arra a főpap panaszai alapján a városi hatóságok hivatkoztak. Pap ezért miniszteri közbenjárást kért, hogy a közigazgatás — a szülők bírságolásával is — hasson oda, hogy az „elhódított” tanulóknak ne „de facto”, hanem „de lege” hitfelekezetük oktatására legyen kötelező járniuk.

Pap levelében „a városi tanácsnak az elhódítást elősegítő” eljárását kifogásolta. Érdemes közelebbről is megvizsgálni érvelésmódját. Kérte a kultuszminisztert, „hogy ha a Clerus nem respectálja is az országos törvényeket s az ezek és az ezeken alapuló miniszteri rendeletek iránti engedelmességet az ország határain kívül székelő hatalomtól teszi is függővé, de a közigazgatási testületek, minő Nagy-Kanizsa városának tanácsa utassítsák [...] az országos törvény tiszteletben tartására”. Vagyis a nagykanizsai fiatalok hitoktatásának problémáját is a kultúrharcos interpretációs keretbe foglalta, s az így felfogott államellenes küzdelemmel állította párhuzamba a kanizsai városi tanács eljárását, pontosabban: a kívánt eljárás szabotálását.

Két héttel később, immár júniusban — minthogy nem kapott választ — Pap újabb egy újabb levelet írt⁴⁷ a kultuszminisztériumba, amely levél szövege még erősebb fényt vethet a protestáns főpap ama céljára, hogy a kanizsai ügyet a megszólított miniszter februári rendeletének és a klérus ellenállásának témájával kapcsolja össze. Először is méltatta Csáky Albin rendeletét, amelynek célja, hogy „az 1868: LIII t. cz. 12§-a ne csak a törvénykönyv lapjain legyen meg, hanem az életben is realizáltassék”, emiatt pedig — írta — „a protestáns egyház hálára van kötelezve Excellentiád iránt”. Ezután rosszállva írt a klérus magatartásáról, ami révén kétségtelenül demonstrálni próbálta, hogy személye és

---

⁴⁶ Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 45. §-a ugyanis úgy fogalmazott, hogy ott, ahol valamely felekezetnek nincs saját iskolája, mindnyájan a létező felekezeti iskolába fognak járni, ám „a más hitfelekezethez tartozó gyermekek saját hitfelekezetük gondoskodása folytán és felügyelete alatt fognak hit- és erkölccstani oktatásban részesíttetni”. Lásd: CJH VIII. 456.

⁴⁷ DREL IV. 21. 1. 4/69. Pap Gábor levele gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. (1890. június 16.)

reformált egyháza a kultuszminiszter és a szabadelvű kormány oldalán áll abban a harcban, amelyet az ultramontán klérus folytat az országban. Ezt követően, rátérve levele tárgyára sajnálattal konstatálta, hogy „vannak oly közigazgatási hatóságok is, amelyek a törvényt tapodó Clerusnak kézre dolgoznak”. Pap itt a nagykanizsai városi tanácsra utalt, és levelében újra felvázolta az egykor elkeresztelt gyermekek hit- és erkölcstani oktatásának problémáját. Részletesen beszámolójában végül oda jutott: a tanács azáltal, hogy nyíltan megtagadja a fiatalok „berendelését” a református hittanító óráira, „nem Excellentiád rendeletének végrehajtásához nyújt segédkezet, hanem a más egyházhoz tartozó lelkeket halászó Clerus hódító hadjáratát mozdítja elő”. Levele végén újra előadta korábban fogalmazott kívánságát: a kultuszminiszter a belügyminiszterrel együtt járjon közbe, hogy a kanizsai tanács „azon gyermekeknek — kik törvény szerint ev. ref. egyházunkhoz tartoznak — szüleit, s esetleg gyámjait [...] büntetések kiadásával s behajtásával kényszerítse arra, hogy gyermekeiket járassák fel az ev. ref. hitoktató valláserkölcsei tanóráira”.

Pap erőfeszítései célt értek. Az 1891-es püspöki jelentésében már örömmel tájékoztatta az egyházkerületi közgyűlést, hogy a kultuszminiszter „orvosolta a sérelmet”, felszólítván a zalai tanfelügyelőséget, hogy az adott tanulók eztán reformátusokként szerepeljenek az iskolai anyakönyvekben, és ennek megfelelő „hitoktatásnak látogatására szoríttassanak”.⁴⁸

Idő közben az Egyetemes Konvent is foglalkozott a korábban „elhódított” ifjak ügyével. Az 1890. április 17-ei ülés beszámolója⁴⁹ éppen Pap Gábort neveíti, mint aki a vita folyamán síkra szállt Kerkapoly Károly indítványa mellett, amelyet elfogadva végül felirattal fordultak a kultuszminiszterhez, és pedig egy „pótrendelet kieszközlése végett, melyben intézkedjék a miniszter, hogy a már eddig történt illetéktelen elkeresztelések záros határidő alatt az anyakönyvekben rektifikáltassanak”.⁵⁰

Pap később is szem előtt tartotta a korábban elkeresztelt, tanköteles gyermekek hit- és erkölcsoktatásának ügyét, és 1892-ben püspökként kezdeményezte a Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlésénél, hogy: „Utasítsa a lelkészeket a vegyes házasságból született azon gyermekeknek evidenciában tartására, kik de lege egyházunk kötelékébe tartoznak, habár de facto

⁴⁸ DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1891. XVI–XVII. A közgyűlési jegyzőkönyv a miniszter kapcsolódó leiratait is tartalmazza. Uo. 248–249.

⁴⁹ Lásd: PEIL 33 (1890) 16. sz. (április 20.), 501–504. col.

⁵⁰ Uo. 503. col.

elkeresztelés és anyakönyvelés által a római egyh[áz] papjai elakarják is azokat hódítani. Már csak azért is világlatban kell őket tartani, hogy életkoruk hatodik évének betöltése után, — ha kell politikai hatóság segélyének igénybe vételével is — szorítani lehessen a szülőket, s esetleg a gyámokat arra, hogy iskoláinkba küldjék őket hitelveinkben leendő oktatás végett.”⁵¹

Éppúgy kényszerítő intézkedésekre, a polgári hatóságok eljárására formált tehát igényt, ahogy a korábban idézett 1890-es leveleiben. Egyébként a közgyűlés elfogadta a főpap előterjesztését, így annak tartalma határozat formájában is kimondatott.⁵² Ez viszont rosszalló hangok kiváltójává is vált, minthogy a sajtóban „kényszer-hitoktatásról” írtak az 1892-es közgyűlés ilyen erőfeszítéseit érintőleg.⁵³ A szóban forgó, támadó hangok azonban egy általánosabb, átfo-
góbb s alább tárgyalandó felháborodás részét képezték.

A KOMÁROMI ÜNNEPÉLY 1892-BEN

Pap Gábor határozottan antiklerikális, kultúrharcos álláspontjai, amelyeket leveleiben is kifejtett, hamarosan az országos sajtó útján is publikussá váltak. 1892. szeptember 4-én ugyanis Révkomáromban, Pap püspöki székhelyén, közelebbről pedig a Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlésének keretében ünnepelték Tisza Kálmán főgondnoki tisztségének negyedévszázados jubileumát, s a nagyszabású, kiemelt esemény az egyházpolitikai küzdelmek légkörében tulajdonképpen egy liberális tüntetés jellegét öltötte magára. Ennél fogva már a korabeli lapok hasábjain komoly visszhangot kapott, majd a szakirodalmi munkák is figyelmet szenteltek az itt elhangzottakra.⁵⁴ A komáromi ünnepély tehát nagyban befolyásolta Pap korabeli sajtórepresentációját, így fontosnak tartom az 1892-es jelentés alaposabb megvizsgálását.

A kinyomtatott formájában az országos sajtóhoz eljutó,⁵⁵ majd nagy botrányt kiváltó jelentés elején Pap azon nyomban felpanaszolta, „hogy az alpap-ságnak békebontó mozgalmához most már a főpapság, élén az ország primá-

⁵¹ DREL I. I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1892. LIX.

⁵² DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1892. 51.

⁵³ PH 14 (1892) 260. sz. (szeptember 20.) 2.

⁵⁴ Lásd KÓSA 2011/b. 295–297. és SALACZ 1938. 169–174.

⁵⁵ Később a *Pesti Hírlap*nak adott interjújában Pap Gábor maga sem tudta megmondani, vajon hogyan jutott a kinyomtatott jelentés már a közgyűlést megelőzően a sajtóhoz. „Vagy úgy történhetett, hogy csakis a kerületi gyűlés tagjai részére nyomtatott s szétküldött példányok egyikét valaki a lapoknak beküldte, vagy úgy, hogy a nyomdából szerezték meg” – fogalmazott. Lásd PH 14 (1892) 251. sz. (szeptember 12.) 3.

sával, csatlakozott, s ez által annak erőt kölcsönzött”. A problémát persze ezúttal is a jól ismert kultúrharcos interpretációs keretbe helyezte. Ennek megfelelően megállapította: „Ez az ügy most már nem kizárólag felekezeti, hanem az egyház és állam közötti, ez az állami souverenitás kérdése.”

Természetesen itt a protestánsok által fenntartani kívánt 12. § ellen indult „ultramontán” támadásról szólt, s optimista hangon megvallotta: „Én bizom nemzetünk jó génuszában, s erősen megvagyok győződve a felől, hogy a törvényhozó testület megvédelmezi az állam souverenitását bárholnan jöhető támadás ellen”. Egyrészt tehát ezúttal is összefűzte a protestantizmus ügyét a magyar államával, és később is leszögezte, nem hiszi, hogy a magyar állam meghátrálna, és lemondana felségjogairól az ultramontán erővel szemben. Másrészt lényegesnek ítélte, hogy a protestánsok készen álljanak bármifajta szerencsétlen eshetőségre: ébredjenek, szerveződjenek. Így aztán a „jezsuitizmus” előrenyomulására s ennek veszélyeire irányítva hitsorsosai figyelmét saját eklézsiájuk felrázását, megerősítését is előirányozta. „Hazánkban szinte fenyegetve van úgy a protestantizmus, mint az állami érdek. Itt van az ideje, hogy mi is felébredjünk, s védekezendők a jezsuitizmus és clericalizmusnak támadása ellen”.

Pap egyebek mellett itt is felvetette a református és evangélikus felekezetek együttműködését, s — német mintára — egy új, a fiókszervezetei révén az ország falvait is behálózó, önvédelemi célú protestáns intézményrendszer kiépítését. Ahogy fogalmazott: „A romanizmus számtalan egyleteinek polyp karjait nyújtja ki, hogy magához ragadja egyházunk tagjait; alkossunk hát [...] oly erődöt, mely megvédi hitsorsosainkat a polyp karok ellen.”⁵⁶ Elmondhatjuk tehát, hogy bár a református püspök bízott az evilági, állami-kormányzati főhatalomban, annak védőszárnyaiban, egyúttal viszont a protestáns egyházak önerejének, önvédelmi képességeinek fejlesztését is lényegesnek ítélte.

Pap jelentésének végén, zárógondolatok gyanánt erősen megbíráta az „ultramontán” katolicizmust, s amint eleddig leveleiben, úgy most nyilvánosan is a kor kultúrharcos agitációjára jellemző vádpontok sorának adott hangot. Így például egy retrográd, a modern, egyetemes emberi haladással, fejlődéssel ellentétes, szabadságellenes és intoleráns irányzatról szólott, s nyilván IX. Pius

---

⁵⁶ Idézett és itt releváns szövegrészek: DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1892. I–IV., LXVI.

1864-es *Syllabus*ára⁵⁷ utalva, azt parafrázálva bírálta Rómát, amiért „elátkozza a római valláson kívül bármely más vallásnak eltérését, s azok várakozását, kik azt hiszik, hogy valaha [a katolikus] egyház és annak csálhatatlanná canonisált feje valaha kibékülhetnek a szabadsággal, a haladással, a modern civilisatióval.” Továbbá úgy utalt a katolicizmus új irányvonalára, mint amely „a középkor sötét századait” kívánja visszahozni.⁵⁸

Noha a nagy felháborodást kiváltó jelentés főbb vádpontjairól általában elmondhatjuk, hogy azok, legalábbis finomabb utalások formájában már Pap korábbi jelentéseiben is szerepeltek, ennyire erősen mindeddig csak nem-nyilvános leveleiben fogalmazott.

Rövid időn belül a volt kormányfő, Tisza Kálmán, s a szintúgy felszólaló fia, a poharát a magyar állam és a protestantizmus szövetségére emelő István mellett Pap Gábor is súlyos támadások célpontjává vált. A katolikus lapok tiltakoztak, s maga XIII. Leó pápa, valamint I. Ferenc József király is rosszalta mindazt, ami Komáromban történt, Vaszary Kolos hercegprímás pedig pásztorlevelet kiadva próbálta csillapítani a katolikusok felháborodását.⁵⁹

Kósa László azt is konstataálta, hogy a révkomáromi eseményeket a felekezeti viszályok felkorbácsolásától óva intő, a protestánsokkal máskor akár szimpatizáló liberális sajtótermékek is határozottan kifogásolták.⁶⁰ Itt csak egy példával szemléltetem a sajtó reflexióit: a konzervatívabb szemléletű *Budapesti Hírlap*, miután egyebek mellett Papnak a hercegprímást érintő megjegyzéseit nehezményezte, megállapította: „Oly éles Pap Gábor püspök jelentése, mint hadüzenet előtt az ultimátum lenni szokott. [...] A minisztérium két év óta a tüzet oltani iparkodik s most Pap Gábor olajat önt belé s Tisza Kálmán bele fuj.”⁶¹ (Tisza beszédjében többek között kérte Istent, „hogy ruházzon fel a szeretetnek lelkével, de ruházzon fel a türelem és nyugalomnak sokszor igen nehéz sajátságával is [...]. De ha reánk kényszerítenék más eljárás, akkor ruházzon fel a szilárdság, a szívósság s a kitartás oly erejével,

⁵⁷ IX. Pius pápa (1846–1878) 1864. évi *Syllabus*ának a célja az volt, hogy pontokba foglalja a modern világ elítélendő tévedéseit, és egyebek mellett az állam és egyház szétválasztásával, a polgári házassággal, a sajtó-, a szólás- s a vallásszabadsággal szemben egyaránt állást foglalt. Az egyházfő utolsó, 80. pontjában tagadta azt, hogy „a római pápának lehet, sőt kell az előhaladás, a liberalizmussal és az új civilisatióval kiegyezkednie és ahhoz alkalmazkodnia”. A teljes *Syllabus* magyar fordítása: FÜSSY 1880. 518–545.

⁵⁸ DRE közgy. jkv. 1892. LXVII–LXVIII.

⁵⁹ A katolikus oldal reflexióit összefoglalja: SALACZ 1938. 172–174.

⁶⁰ KÓSA 2011/b. 296–297.

⁶¹ BH 12 (1892) 246. sz. (szeptember 6.) 1–2.

hogy úgy, mint hajdanta, ma is elháríthassunk minden veszélyt mely hazánkat és egyházunkat fenyegeti.”⁶²)

Maga Pap Gábor hamarosan a *Pesti Hírlap* megkeresésére nyilatkozott a széles körben helytelenített, a katolikus egyházat keményen megbíráló jelentéséről, amelynek kényes, sérelmezett pontjairól elmondta: „Ha [...] a vihart előre sejtettem volna, [azokat,] hogy a felekezetek közötti súrlódást ne látsszam szítani, annyival inkább mellőztem volna, mert a felekezetek közötti békének benső barátja vagyok, már csak hazám jól felfogott érdekében is.” Pap ugyanitt elismerőleg szólt továbbá a hercegprímás személyéről, hangsúlyozva, az általa tisztelt Vaszary hazafiságát sohasem kívánta kétségbe vonni. Egyúttal kijelentette: „Legforróbb óhajomásom, hogy a hercegprímás pásztorlevelének saját hitfeleinél óhajtott eredménye legyen, mi is hasonlóan el fogunk követni mindent az irányban, hogy a törvény által biztosított jogok kölcsönös tiszteletben tartása mellett a teljes béke a haza javára helyre álljon.” A *Pesti Hírlap* külön is kifogásolta a református püspök — úgymond — „kényszer-hitoktatási” kezdeményezését, s a lap publicistája azt firtatta, vajon a szuperintendens öszszeférhetőnek véli-e ennek célját, elrendelését a liberalizmussal. Pap válaszában tárgyilagosan ecsetelte a fennálló jogszabályi környezetet, majd ennek fényében megállapította: „Ez tehát nem kényszer-hitoktatás, hanem a törvénnyel egyező hitoktatás.” Később kifejezve őszinte liberális meggyőződését hozzátette ehhez: „míg a törvény fenn áll, a törvény mellett kellett állást foglalnom. Ha a törvényes állásponton maradni a liberalizmussal ellentétben van, azon esetben vádolhatnak illiberálizmussal.”⁶³

PAP GÁBOR ÉS AZ EGYHÁZPOLITIKAI TÖRVÉNYEK

1892 előrehaladtával egyre hangosabbá váltak azok a hangok, amelyek az 1890 után kiéleződött feszültségek feloldását átfogó reformok foganatosításától várták. Novemberben az új kormányfő, Wekerle Sándor a parlament előtt tartott programbeszédjében már a liberálisok körében oly’ régóta várt, a kora dualista kortól fogva folyvást csak halogatott egyházpolitikai reformok — így a polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről, a vallás szabad gyakorlásáról, valamint az izraelita recepcióról szóló törvények — keresztülvitelének céljáról

⁶² DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1892. 19.

⁶³ PH 12 (1892) 251. (szeptember 12.) 2–3.

beszélt.⁶⁴ Ugyanakkor a csomag része volt a gyermekek vallásáról szóló javaslat is, amely jogszabálytervezet tulajdonképp a katolikusok kívánságát respektálta, mivel az 1868. évi LIII. törvény 12. §-át hatályon kívül helyezve lehetőséget teremtett, hogy a vallásilag vegyes párok frigyre lépésük előtt születendő gyermekeik vallásáról is megállapodjanak. Ez utóbbi reform persze teljes mértékben ellenkezett a protestáns fél érdekeivel. 1893 elején tehát a viták középpontjában már az új kabinet által felkarolt egyházpolitikai reformok álltak. A katolikus főpapok elutasító álláspontja ekkorra már világossá vált, a *Budapesti Hírlap* pedig az új év kezdetén felkereste a protestáns felekezetek püspökeit, hogy maguk is nyilatkozzanak az egyházpolitikai reformokról. Öt református, négy lutheránus, valamint az unitárius püspök válaszolt az újságnak,⁶⁵ amelynek szerzője mindent összegezve már előljáróban megállapította, hogy közöttük sem volt teljes egység, egyetértés, és jellemző módon jóval inkább politikai, semmint egyházi szempontból helyeselték a polgári házasságot. (Teljes egészében egyedül az erdélyi szászok szuperintendense foglalt állást a kormányzat céljaival szemben, ami természetesen a liberális reformok nemzetiségi nézőpontjával volt magyarázható.) Ami Pap Gábort illeti, válaszában a dunántúli püspök lényegébe véve röviden és tömören összefoglalta mindazt, amit leveleiben, valamint nyilvános állásfoglalásaiban részletesebben is kifejtett, vagyis azt, hogy „álláspontja szabadelvű és az állam érdekeinek figyelembevételén alapul”. Hazafias kötelmeit helyezve előtérbe kijelentette: „mint magyar hazafi, kész a legmesszebb menő áldozatokat meghozni egyháza részéről, hogy az állam érdeke és a felekezetek közti béke megóvható és biztosítható legyen. Ez volt a magyar protestánsok politikája a múltban s ezt az irányt követik ma is”.

Erős kormánypárti kötődései és szilárd liberális álláspontjai kétséget sem hagytak afelől, hogy Papra, mint a főrendiház tagjára is számíthatnak a liberális kormányerők, amennyiben az egyházpolitikai reformok a törvényhozás felsőháza elé kerülnek. Első ízben, 1894. május 10-én egyébiránt — hiába szavazott Pap is támogatólag⁶⁶ — a főrendek elutasították a házassági jogi javaslatot. A konzervatív tábor főrendiházi befolyásából kifolyólag kulcsfontosságú volt tehát a liberálisok számára, hogy a szabadelvű kötődésű főrendek ne maradjanak távol a felsőháztól az újabb szavazások folyamán. Papot a korábbi kormánytag

⁶⁴ Beszédjét összefoglalja: SALACZ 1938. 212.

⁶⁵ BH 13 (1893) 5. sz. (január 5.) 1–3.

⁶⁶ A névszerinti szavazás eredményei: Főrendiház naplója 1892–1896. III. 233–234. (1894. május 10.)

Orczy Béla kereste fel emiatt, s a református püspök válaszában⁶⁷ biztosította a szabadelvű főurat, hogy részt fog venni az őszi ülésnapokon, s támogatni fogja a kormány javaslatait.

Levele különösen figyelemre érdemes, mivel fényt vethet a protestánsok ambivalens érzéseire a liberális reformok kapcsán. Pap először a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot érintette, amelyet konzervatív ellenfelei leginkább a felekezetenküliség lehetőségének megteremtéséért kifogásoltak. Megjegyezte, hogy „A felekezetenküliség azon egyházakat fenyegeti legnagyobb mértékben veszéllyel, melyek önerejükkel fedezik összes egyházi és iskolai szükségleteiket”, mivel egy új lehetőséget kínálhat azok számára, akik szabadulni kívánnak egyházuk fenntartásának terheitől. Azonban gyorsan hozzátette mindehhez, hogy: „az a protestáns egyház, mely századokon tartotta magasra emelten a gondolat és lélekismeret szabadságának lobogóját, s küzdött e lobogó alatt az ügy szentségétől áthatottan és lelkesítetten, most sem sorakozhatik azok mellé, kik a szent lobogót akarják porba rántani”.

Pap Orczynak írt levelében szilárd álláspontjának adott hangot, ugyanis az ekkor papírra vetett aggályait és megfontolásait később a főrendiházban, majd például az 1894-es közgyűlési jelentésében is megfogalmazta.⁶⁸ Ugyanezt elmondhatjuk a 12. §-t eltörlő, a gyermek vallásáról szóló törvény kritikájáról is. Bár a jogalkotók nemes céljait itt sem vonta kétségbe, ismert véleménye szerint a szülők szabad megegyezésének lehetővé tétele „nem a szülői szabadság szentesítése lesz a gyakorlati életben, hanem felújulása lesz a reversálisorszaknak, mert a clerusnak igen sok eszköz [...] áll rendelkezésére, hogy a szülők jogát saját előnyére confiscálja”.

A főpap ezúttal is liberális meggyőződését helyezte előtérbe, hiszen megalapította, hogy eme reform is „a szabadság egyik követelménye, [így] a protestáns egyház, s ennek igaz tagjai ez ellen sem foglalhatnak állást”. Elmondhatjuk, hogy a specifikus felekezeti érdekekkel szemben a szabadelvűség követelményeit részesítette előnyben, másrészt azt is láthatjuk, hogy látásmódjában erősen összefonódott a protestáns identitás és a szabadelvűség.

Pap eme felfogása szélesebb körben is jellemezte a liberális protestánsok köreit. Egyrészt tartotta magát az a felvilágosult eszmevilágból sarjadó, his-

⁶⁷ DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati könyve IV. 210. Pap Gábor levele báró Orczy Béla főkamarszmesterhez, 1894. szeptember 22.

⁶⁸ DREL I. I.1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1894. III., VII. (A főrendiházi felszólalását alább idézni fogom.)

torizáló gondolati hagyomány, amely alapján a liberális kortársak hajlottak arra, hogy a reformációt mint az európai szabadságeszme, a liberalizmus egyik eredőjét méltányolják. Másrészt ezt a felfogást táplálták a magyar históriából — annak protestáns, függetlenségi szemlélete alapján — levont tanulságok, amelyek szerint a kora újkor harcaitól fogva egészen a reformkor érájának küzdelmeiig a magyar protestantizmus mindig a szabadság, egyúttal a nemzeti függetlenség ügyének letéteményesét, stabil szövetségesét jelentette.⁶⁹ Annak a gondolatnak, hogy a szabadság, így a liberalizmus, a protestantizmus és a magyar nemzet ügye szorosan egymásba fonódik, remek példája a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzőjének egy 1892-ben közzétett töprengése: „Csak nekünk-e létfeltételünk, éltetőnk a liberalizmus? [...] Nincs-e összeforradva fogalmilag, érdekileg a protestantizmus az igaz liberalizmus fogalmával, érdekeivel? Lehet-e e kettőt elválasztani nemzetünkötől? Lehet-e a liberalizmust most megtámadni, hogy ne bántanának minket; lehet-e minket megsebezni, hogy ne vérzenék a nemzet is?”⁷⁰

Pap Gábor 1894 őszén is megjelent a főrendiházban, sőt október 5-én hozzá is szólt a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény vitájához.⁷¹ Kiállt annak leginkább támadott pontja, a felekezetnélküliség kritériumait körülíró — s még protestáns részről is kifogásolt⁷² — III. fejezet mellett. Először is kijelentette, hogy éppúgy, mint a korábbi felszólalók, a vallástalanság térhódításában maga is komoly veszélyforrást látna a társadalomra nézve. Ám a tárgyalt reform szerinte nem fenyeget ilyesmivel. Liberális szellemű érvelése szerint ugyanis az emberek hite, vallási meggyőződése igenis függetlenedhet és elkülönülhet a fennálló egyházak dogmáitól, azok vallási tanításaitól, ennél fogva a felekezetnélküliség nem felétlenül jelent vallástalanságot. Bár a korabeli liberálisok eszmévilágát vizsgálva rendre megragadhatjuk a személyes, tehát egyénileg felfogott és megélt, a felekezeti béklyóiból felszabadult vallásosság ideáját, amely a lelkiismereti szabadság, egyúttal a felekezeti egyenjogúság céljainak szellemi hátterét is jelentette,⁷³ figyelemre méltónak vélem, hogy Pap az egyik bevett vallásfelekezet előjáróként is elismerte egy ilyesfajta, individuális, nem-

⁶⁹ Lásd KÓSA 2011/a. 146–149.

⁷⁰ Salacz és Kósa egyaránt idézi. Lásd SALACZ 1938. 169–170.; KÓSA 2011/b. 300.

⁷¹ Teljes felszólalása (az alább citált szöveghelyekkel): Főrendiház naplója 1892–1896. IV. 33–37. (1894. október 5.)

⁷² Előzőleg Szász Károly dunamelléki református püspök emelt szót a felekezetnélküliséggel szemben. Főrendiház naplója 1892–1896. IV. 14–19. (1894. október 3.)

⁷³ CSORBA 1999. 31–32.

felekezeti jellegű vallásos attitűd létjogosultságát. Határozottan ellentmondott tehát annak a konzervatív álláspontnak, amely szerint a törvény paragrafusai idővel a vallástalanság elburjánzását, ezáltal az ország romlását, így pedig a nemzethalált vonhatják maguk után. Meglátása szerint való igaz ugyan, hogy a nemzetek éppúgy elöregednek, ahogy az egyes emberek is, azonban a nációk esetében – szemben az egyénnel – van lehetőség a folyamatos megifjodásra. Ugyanis „a nemzetek életében van egy üdítő forrás, mely az egyesekben nincs, a mely üdítő forrásból táplálkozva még ha megvénültek is, új erőt meríthetnek s ez az üdítő forrás a korral együtt való haladás”. Pap tehát a 19. századi liberális nacionalisták egyik jellemző, az eszmetörténeti irodalomban epokalistának nevezett érvelésmódjával élt, amely alapján egy nemzet fennmaradásának záloga, ha jól megérti az idők szellemét, a világ fejlődési irányát, és együtt halad a korral.⁷⁴ „Azoknak a nemzeteknek van jövőjük – fejtegette –, melyek a korral együtt haladnak, azoknak a nemzeteknek van jövőjük, melyek a haladás lobogójával, a felvilágosodás fáklyájával járnak elől más nemzetek előtt.” Emellett természetesen a főrendek előtt is hangsúlyozta: mint protestáns sem teheti, hogy ne a szabadság, konkrétan pedig a protestantizmus számára különösekképp fontos lelkiismereti szabadság kiterjesztése mellet foglaljon állást. „A protestantismust a szabadság szülte s nem fordulhat szülője ellen. Én nem fordulok ellene, én a törvényjavaslatot úgy általánosságban, egészében, mint III. fejezetét is elfogadom” – zárta gondolatait a református püspök.

Pap viszont egyelőre még a kisebbségi álláspontot képviselte. Amíg ugyanis a polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatok már 1894-ben többséget kaptak a főrendiházban is, addig a vallás szabad gyakorlásával és az izraelita recepcióval szemben még tartotta magát a konzervatív főurak és főpapok ellenállása. Ettől függetlenül az első három reformtörvény keresztülvitele, I. Ferenc József decemberi szentesítése komoly liberális áttörést jelentett. A csatározások során azonban a liberális kormány tagjai elvesztették a király bizalmát, s az új év kezdetén a kabinet távozni volt kénytelen. Ennek híre persze már az előző hónapban bejárta a hazai sajtót. Reagálva minderre, Pap 1894 karácsonyán egy méltató, tiszteletét és elismerését kifejező levelet írt⁷⁵ a posztját elhagyni készülő igazságügyminiszternek, vagyis a házasságjogi reform élharcosának is nevezhető – és egyébiránt

⁷⁴ Az epokalista érvelésmódról: TAKÁTS 2007. 64., 67–68., 70.

⁷⁵ DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati jegyzőkönyve, IV. 211. Pap Gábor levele Szilágyi Dezső igazságügyminiszterhez, 1894. december 24.

protestáns — Szilágyi Dezsőnek, amiért kollégáival együtt mindvégig helyt álltak „a feudalizmussal szövetkezett ultramontanizmus ellen a szellem fegyverével hősiiesen vívott harcban”. Ugyan hangsúlyozta sajnálatát a kormány távoztása miatt, ünnepi üdvözlő sorait mégsem borús hangvétel jellemezte, mert kijelentette: „Neveiteket Klió kitörölhetetlen betűkkel véste be a magyar nemzet történetének ércztáblájába, — ott fognak ezek ragyogni mindaddig, míg magyar szív dobog, magyar lélek hevül szépért, jóért, nemesért és igazért e földön”. Idő közben Pap indítványozta kerülete közgyűlésénél, hogy a liberális egyházpolitika másik kulcsfigurájának, a kultuszminiszteri posztról már júniusában távozó Csáky Albinnak az érdemeit jegyzőkönyvben is megörökítsék. A református főpap kiemelte, hogy a méltatlanul támadott ex-miniszter példája „fényesen bizonyította be azt, hogy lehet valaki jó katolikus a nélkül, hogy az ultramontanizmus hálójába megfogatni engedje magát.”⁷⁶

Leveleiben természetesen továbbra is szorgalmazta ultramontanizmussal szemben felvállalendő harcot, különösen 1894-ben, amikor a Zichy Nándor gróf vezetésével szárnyait bontogató katolikus politikai mozgalom belefogott a liberálisok szemében rendkívül ellenszenves szervezőmunkájába,⁷⁷ amelynek egyik központja ráadásul a Dunántúli Református Egyházkerületnek is részét képező Fejér vármegye és ennek székhelye, Székesfehérvár volt. Pap a vármegye református lelkészeinek címzett levelében⁷⁸ amellet érvelt, hogy a Néppárt, amely a katolikusok székesfehérvári gyűlésén emelte a magasba „középkori fekete lobogóját”, nagyfokú veszélyt jelent a protestánsokra nézve, ám a református egyház tagjainak mégsem felekezeti alapon, hanem hazafias és szabadelvű meggyőződésből kell küzdeniük ellene. Hangsúlyozta tehát: fontos volna, hogy a közelgő vármegyei választásokon „vallásra és felekezeti állásra való tekintet nélkül valódi szabadelvűek és hazafiak legyenek megválasztva”. Vagyis az ultramontán, felekezeti szelleműnek ítélt szervezkedés ellen nem valamifajta protestáns, hanem egy tisztán liberális, a felekezeti ségtől független jellegű ellenállást sürgetett. „Ez nem felekezeti ügy, hanem a szabadelvűségnek s a magyar államban a magyarság hegemoniája fenntarthatásának igen fontos ügye” — nyomatékosította levelében. (A Néppártnak ellenfelei amellet, hogy vallásfelekezeti alapokon nyugszik, azt a vádat is felrőtták, hogy „irredenta”

⁷⁶ DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1894. XII–XIII. (A közgyűlés támogató határozata: uo. 50.)

⁷⁷ A Néppárt létrehozásáról: SZABÓ 1977.

⁷⁸ DREL IV. 21. Pap Gábor református püspök iratai. Levélmásolati jegyzőkönyve, IV. 216. Pap Gábor levele Fejér vármegye református lelkészeihez, 1894. december 20.

nemzetiségekkel szövetkeznek.⁷⁹ Emiatt szötte bele mondandójába Pap a Kárpát-medencei magyar hegemonia megőrzésének ügyét is.)

A dunántúli református püspök élete utolsó két közgyűlésén 1894 őszén és 1895 tavaszán az általa is hathatósan pártfogolt egyházügyi reformok — legalábbis részleges — diadaláról adhatott számot. Pap határozottan tagadta, hogy a törvényjavaslatok benyújtása mögött protestáns igények rejlettek, és újra összefoglalta jól ismert, a református egyház nézőpontjából fogalmazott aggályait, fenntartásait a már elfogadott s a még függőben lévő reformokkal szemben. „Mi nem a törvényjavaslatok betervezését, hanem az 1848. XX. t. cz. által elvileg kimondott jogegyenlőség realizálását, s azon kevés — a teljes jogegyenlőségtől igen távol álló jogaink respectáltatását sürgettük, a mely jogokat a törvény felekezetünknek is megadott” — taglalta, vagyis a törvényesen bevett vallásfelekezetek tökéletes egyenlőségét és viszonyosságát kimondó, ám a protestánsok fájdalmára közel félszázad elmúltával sem végrehajtott törvényre irányította a figyelmet. Pap maga is rámutatott a fájó egyenlőtlenségek anyagi alapjaira: arra, hogy amíg a „clerus roppant vagyona nagy részben állami dotáció”, addig „a protestáns egyházak csakis az alkotmány vissza állítása óta részesülnek az állami pénztárból, s oly kis mérvű segélyben, mely csakis a kegyelem morzsájának nevezhető.”⁸⁰

A dualizmus korában liberális és protestáns részről is hangoztatták, hogy a valódi egyenlőség — egyúttal az 1848. évi XX. törvény 3. §-ának kellő végrehajtása⁸¹ — csakis a katolikus javak állami kisajátítása, vagyis szekularizáció útján volna megvalósítható.⁸² Pap jelentésének hátterében ott rejtett, hogy az államsegélyes rendszernek, az anyagi függetlenedés lehetőségének, ezekkel együtt pedig a nevezetes törvénycikk végrehajtásának a kérdése kulcsfontosságú problémát jelentett a dualizmus kori reformátusság számára (igaz, többen közülük is úgy tartották, hogy a nagy katolikus alapok részarányos felosztása

⁷⁹ A Néppárt ugyanis türelmet hirdetett a nemzetiségekkel, azok egyes követeléseivel szemben. Lásd SZABÓ 1977. 206–207.

⁸⁰ DREL IV. I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyve, 1894. III–V.

⁸¹ A 3. paragrafus kimondta: „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.” (1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában, 3. §.) Lásd: CJH VIII. 243.

⁸² A 19. századi magyar liberálisok szekularizációs programjairól és argumentációjáról: CSORBA 1999. (Különösen: 43–44., 132–133., 144–147., 158–159.)

a felekezetek között politikailag nem kivihető).⁸³ Ami Pap Gábort illeti, jelenésében óvatos volt, s expressis verbis nem feszegette az egyházi javak újraosztásának lehetőségét, igényét. Jóllehet utalása az 1848. évi törvényre, a továbbra is fennálló egyenlőtlenségek problémájára, valamint az egyházi javak állami-adományi eredetére („dotáció”), no meg az államsegélyes rendszer viszontagságaira⁸⁴ a kortársak jellegzetes szekularizációs felfogásának és érvskálájának kontextusában nyilvánvaló módon ilyen irányba mutatott.

Az egyházpolitikai küzdelmek zárófejezeteit az országgyűlés 1895. október-novemberi ülésnapjai hozták, a vallás szabad gyakorlásáról benyújtott jogszabályjavaslat elfogadása ugyanis egészen idáig húzódott. A 68 éves Pap Gábor súlyos betegen utazott a fővárosba, hogy az utolsó, még függőben lévő reform vitáján részt vegyen. A *Dunántúli Protestáns Lap* elbeszélése szerint „a wormszi országgyűlésre megidézett Luther állhatatossága jelent meg előttünk, midőn a vallásszabadság utolsó törvénycikkejének védelmezésére a főrendiház tárgyalásaira elindult. Kedves családja, — barátai, orvosai kérve kérték, óva intették, hogy ne menjen el, mert betegsége végzetessé válhatik, ... és ő nemes indulattal így felelt: »elmegyek[,] ha meghalok is, a haza minden előtt.« Elment, hogy tényleg bizonyosságot tegyen az általa hirdetett ezen apostoli szavakról: »nekem még életem sem drága, csak hogy elvégezzem a szolgálatot, melyet vettem az Úrtól.« És valósággal el is végezte; de elvégezte ezzel együtt földi pályafutását is.”⁸⁵

Pap Gábort 1895. november 2-án érte a halál, kevesebb, mint egy héttel azelőtt, hogy november 8-án a képviselőház hozzájárult a főrendiház – nem lényegbevágó – módosításaihoz,⁸⁶ ami révén pont került az elhunyt püspök által is olyannyira pártolt, a vallásszabadságról szóló törvény országgyűlési polémájának végére.

⁸³ Mindezt érinti a politikai protestantizmusról szóló, alapvető fontosságú tanulmányában: KOVÁCS 2016.

⁸⁴ Pap idézett jelentésének évében, 1894-ben Herman Ottó országgyűlési képviselőként ugyanilyen megfontolások, kiindulópontok alapján szorgalmazta a klerus javainak kisajátítását. Lásd: RADA 2023.

⁸⁵ DPL 6 (1895) 45. sz. (november 10.) 713–714.

⁸⁶ SALACZ 1938. 370.

ÖSSZEFOGLALÁS

Pap Gábor püspök eszmevilágában a 19. századi liberális szellemiségű protestánsok jellegzetes felfogásának, szemléletmódjának több elemét, sajátos vonását is megragadhattuk, ennél fogva álláspontjait, közéleti attitűdjeit a kor kontextusában nem mondhatjuk egyedülállónak. Egyetlen személy példája alapján így is hiba volna bármifajta általános érvényű tanulságot levonni a magyar protestantizmus egészére nézve, azt viszont bátran elmondhatjuk, hogy Pap példája biztosan nem azt mutatja, hogy a liberalizmus úgy mond „protestáns vezényszóra” hallgatott volna. Jóval inkább a református püspök volt az, aki alkalmazkodni, igazodni kívánt az általa is támogatott szabadelvű kormányzat politikájához, annak céljaihoz, elvárásaihoz. Sőt: a felekezeten kívüli törvényi elfogadása vagy például a gyermekek vallásáról szóló törvény kapcsán épp-hogy alárendelte a protestáns, specifikusan felekezeti érdekek szempontjait a liberális politika céljainak. Mindez persze nem vált belső meghasonlás kiváltójává nála, hiszen mint megannyi református kortársa, Pap maga is azt vallotta, hogy reformált egyházuk általában a protestantizmus sorsa — a múlt tanulságaiból kiindulva — szorosan összefonódik a szabadságesszme érvényesülésével, tehát a liberalizmussal. Így aztán a rövidtávon, a fennálló körülmények közepette egymásnak netán ellentmondó, egymással konfrontálódó egyházas és liberális nézőpontok, érdekek ellentéte könnyedén feloldhatónak bizonyult. Mindebből kifolyólag Papra, mint a törvényhozás felsőházának tagjára is stabilan számíthattak a liberális kormányerők.

Egyetlen, de cseppet sem jelentéktelen kérdésben, a vallásilag vegyes házasságokból született gyermekek felekezetiiségének kérdésében viszont a sajátosan protestáns, egyházas jellegű érdek mégiscsak felülírta a liberális szabadságesszme érvényesítésének követelményeit. Mivel a fennálló jogi szabályozás, a házaspárok szabad elhatározási jogát korlátozó „nem nemet követ”-elv egyezett a református érdekekkel, Pap ennek nemcsak fenntartására, hanem szigorú végrehajtására is igényt formált. Ennek remek példája volt a szülői szándékkal szemben a polgári hatóságok kényszerítő eszközeire apelláló, református „kényszer-hitoktatás” igénye az olyan népiskolás korú ifjak esetében, akik „de lege” a református egyházhoz tartoztak. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, Pap ekkor is fennálló törvények alapján állt, amire maga is hivatkozott. Egyébiránt a dunántúli püspök, ahogy más reformátusok is, attól tartott, hogy amennyiben

eltörlik a 12. §-t, a szülők szabadságából valójában a befolyásosabb, hatalmasabb egyház, azaz a katolicizmus fog profitálni.

Pap levelei, püspöki jelentései továbbá rávilágítanak, hogy az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmei mennyire destruktív hatást gyakoroltak a felekezeti-közi kapcsolatokra — legalábbis, ami a katolikusok és a protestánsok viszonyát illeti. A dunántúli püspök egyházpolitikával kapcsolatos állásfoglalásaiban így gyakran a korszak kifejezetten antiklerikális jellegű álláspontjai, interpretációs sémái és frázisai domináltak. Egyrészt — a kultúrharc retorikájának megfelelően — maga is egy, az állami szuverenitást megkérdőjelező, ennél fogva az állam főhatalmára és tekintélyére nézvést veszélyt jelentő ultramontán akcióról írt és beszélt, másrészt a klérus korabeli ellenfeleinek jó pár további — a pejoratív értelemben is ultramontánnak, ezáltal retrográdnak ítélt egyház általános jellemvonásaira irányzott — vádpontjával is előhozakodott viták hevében. 1892-ben, a komáromi ünnepélyt követően, éppen emiatt kemény kritikák célkeresztjébe került. Pap Gábor azonban mint szabadelvű s mint magyar hazafi is tartózkodni kívánt a vallási viszályok felszításától, így ezután már jóval óvatosabban fogalmazott nyilvános felszólalásaiban.

*****

RÖVIDÍTÉSEK

DPL	= Dunántúli Protestáns Lap
PEIL	= Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
PH	= Pesti Hírlap
BH	= Budapesti Hírlap
VU	= Vasárnapi Ujság
FL	= Fővárosi Lapok

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- DREL I. 1.a. Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei (1890–1895)
DREL IV. 21. = Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár. Pap Gábor református püspök iratai (1873–1895). Pap Gábor püspök levélmásolati könyvei IV. 1889–1895.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

- CJH = Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. (Millenniumi emlékkiadás.) Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896–1901.
- DRE közgy. jkv. 1890 = A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1890-ik évi aug. hó 18. és több napjain Sz.-Fehérvár városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiad. Vályi Lajos. Pápa, 1890.
- DRE közgy. jkv. 1890 = A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1891. évi szeptember hó 14. s több napjain Pápa városában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiad. Vályi Lajos. Pápa, 1891.
- DRE közgy. jkv. 1892 = A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1892. évi szept. hó 4. s több napjain Rév-Komáromban tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiad. Vályi Lajos. Pápa, 1893.
- DRE közgy. jkv. 1893 = A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1893. évi szept. hó 20. s következő napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiad. Vályi Lajos. Pápa, 1893.
- DRE közgy. jkv. 1894 = A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1894. évi szept. hó 10. s következő napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiad. Vályi Lajos. Pápa, 1894.
- DRE közgy. jkv. 1894 = A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület 1895. évi április hó 24–25. napjain Székes-fehérvárott tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiad. Vályi Lajos. Pápa, 1895.
- Főrendiház naplója 1892–1896 = Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. (Hiteles kiadás.) I–VII. Bp., 1894.
- Rendeletek tára = Magyarországi Rendeletek Tára. XVIII–XXIV. Kiadja a M. Kir. Belügyminisztérium. Budapest, 1884–1890.

SZAKIRODALMI FORRÁSOK

- BANGHA 1931–1933 = Katolikus Lexikon. Szerk. Bangha Béla S. J. Budapest, 1931.
- CSORBA 1999 = CSORBA László: A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918. Budapest, 1999.
- FÜSSY 1880 = FÜSSY Tamás: IX. Pius pápasága. III. Budapest, 1880.
- HANÁK 1983 = HANÁK Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében = Magyarország története tíz kötetben. VII/1. (1890–1918.) Második, javított kiadás. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, 1983. 53–148.
- HUDI 2022 = HUDI József: Pap Gábor református lelkész Balaton-felvidéki levelei = Acta Papensia 22/3–4 (2022), 197–412.
- K. TÖRÖK 1933 = K. TÖRÖK Mihály Miklós: A magyar egyházpolitikai harc története. Az 1847–48. pozsonyi országgyűléstől 1895-ig. Budapest, 1933.
- KÓSA 2011/a = KÓSA László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában = Uő: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Budapest, 2011. 141–154.
- KÓSA 2011/b = KÓSA László: A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején = Uő: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Budapest, 2011. 289–303.

- KOVÁCS 2016 = KOVÁCS Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón = Egyháztörténeti Szemle 17/4 (2016), 3–36.
- NÁDASDY 1988 = NÁDASDY Lajos: Fejezetek a pápai Református Nőnevelő Intézet történetéből. Pápa, 1998.
- RADA 2019/a = RADA János: A „kultúrharc” értelmezési lehetőségei a 19. századi magyar történelemben = Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 23/2 (2019), 115–135
- RADA 2019/b = RADA János: Egyházkritika és a kultúrharc retorikája magyarországi röpiratokban (1867–1895). Doktori értekezés, Miskolci Egyetem, 2019.
- RADA 2022 = RADA János: „Védelmi helyzetre szorult az Egyház magában a pápai államban is”: Risorgimento-képek a magyar egyházi historiográfiában = Gesta 19 (2022), 78–87.
- RADA 2023 = RADA János: „Palóczy sírja előbb utóbb föl fog pattanni”. Herman Ottó szekularizációs álláspontjai az 1890-es évek első felében és a miskolci politikai hagyományok = Ünnepi tanulmányok Gyulai Éva 70. születésnapjára. Miskolc, 2023. 304–319.
- SALACZ 1938 = SALACZ Gábor: A magyar kultúrharc története. 1890–1895. Bécs, 1938.
- SZABÓ 1977 = SZABÓ Dániel: A Néppárt megalakulása = Történelmi Szemle 20/2 (1977), 169–208.
- SZÁSZ 2017 = SZÁSZ Lajos: A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korszakában = Egyháztörténeti Szemle 18/4 (2017), 5–41.
- TAKÁTS 2007 = TAKÁTS József: Modern magyar politikai eszmetörténet. Budapest, 2007.
- THÉBUSZ 1895 = Thébusz János: A magyarországi ág. hitv. ev. egyház 1891–94-ki országos zsinatának története. Budapest, 1895.
- ZOVÁNYI 2004 = ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. II. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. (Historia incognita, 1.)

*****

JÁNOS RADA

Views and ambitions of Reformed Bishop Gábor Pap during the fights of ecclesiastical policy (1890–1895)

Catholic church history calls the political fight a „Hungarian culture-fight” which took place between conservative and liberal forces and ended up with the victory of liberalism and the initiation of the bill of ecclesiastical policy. The most important laws included the introduction of the state birth registration, the reception of Israelite religion, the regulation of mixed marriages in between the regulation of the religion and education of the children born in these families. These laws infringed upon the rights of the Catholic church that’s why mainly the Catholic church history dealt with the elaboration of the topic. The study of historian János Rada looks at the activity of the Reformed bishop Gábor Pap which helps to describe the relation between the state and the Reformed church at the beginning of the 1890s. Gábor Pap (1827–1895) a Reformed priest from Komárom, the Bishop of the Transdanubian Reformed Church District (1874–1895) as the hearty supporter of liberalism adapted himself to the liberal policy of the government and

supported its goals. He also supported the reforms of the prime minister in every field as a member of the parliament, as well. Pap's letters and episcopal reports show that this very fierce culture-fight had a strongly destructive effect on the relation between Catholics and Protestants. As a liberal and a Hungarian patriot, Gábor Pap abstained from stirring up hatred in religious affairs, so he spoke very carefully in his public speeches after 1892.

